

УДК: 378.22(430)

ТЕТЯНА ГЖИНСЬКА, аспірант
Хмельницький національний університет, МОН України
Адреса: вул. Інститутська, 11, Хмельницький, 29016, Україна
E-mail: ko130586@rambler.ru

ПРОГРАМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАГІСТРІВ У ГАЛУЗІ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ В УНІВЕРСИТЕТАХ НІМЕЧЧИНИ

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано німецький досвід професійної підготовки педагогічного персоналу у галузі освіти дорослих; з'ясовано, що сучасні програми професійної підготовки магістрів ґрунтуються на базовій освітній програмі, запропонованій Секційною комісією освіти дорослих Товариства педагогічних наук Німеччини (DGfE); розглянуто ціннісно-цільові та організаційно-змістові питання професійної підготовки магістрів у галузі освіти дорослих в університетах Німеччини, які визначені сучасними ролями та функціями професії андрагога. З'ясовано мету професійної підготовки магістрів-андрагогів, зміст професійних компетенцій та окреслено рамки академічної освіти андрагогів на рівні магістратури. На основі теоретичного аналізу університетських довідників були виявлені спільні характеристики для програм магістерського рівня академічної освіти за спеціальністю «Освіта дорослих/Продовжена освіта» в університетах Німеччини; визначено основні принципи реалізації магістерських програм в університетах Німеччини. Особливу увагу приділено дослідженню і обґрунтуванню організації та структурних елементів навчальної програми магістерської спеціальності «Освіта дорослих/Продовжена освіта» університету ім. Отто Фрідріха у м. Бамберг; виявлено мету і предмет спеціальності; встановлено зв'язок теорії і навчальної практики, описано організацію та мету практичної підготовки вищеназваного університету, окреслено професійні перспективи випускників спеціальності.

Ключові слова: педагогічний персонал для галузі освіти дорослих, професійна підготовка, освітня програма, професійні компетенції, підготовка андрагогів, модульна програма, навчальний план, практична підготовка.

ВСТУП

У сучасній Україні освіта дорослих набуває дедалі більшого значення та стає невід'ємним компонентом системи освіти загалом, оскільки забезпечує підвищення професійного та особистого рівня дорослих. З огляду на те, що в центрі андрагогічної діяльності перебуває доросла людина, доведено, що освіта дорослого населення вимагає особливих методів навчання та організації навчальної діяльності. Таким чином, чітко постає необхідність спеціальної підготовки педагогічного персоналу для роботи з дорослими.

Неможливо не погодитися з думкою Л. Лук'янової, що «викладач-андрагог – це суб'єкт процесу навчання дорослих, в якому велику роль відіграє рівень його професійної підготовки» [2, с. 121].

Виходячи з того, що дослідження і подальше врахування загальноєвропейських тенденцій розвитку освітніх систем та еволюційного випереджувального характеру світової освітньої політики значно впливає на забезпечення конкурентоздатності університетської освіти в Україні [1, с. 113], варто розглянути європейський досвід.

Дослідження проблеми професійної підготовки педагогічного персоналу в галузі освіти дорослих показують, що країни ЄС намагаються не відставати від сучасних тенденцій розвитку та прагнуть адаптувати систему підготовки кадрів до сучасних потреб і вимог суспільства і ринку праці. Наразі у Німеччині існує вже сформована система підготовки педагогічного персоналу для дорослих, яка охоплює двоступеневу академічну освіту, додаткову освіту і програми підвищення кваліфікації та водночас висуває високі вимоги до якості освіти і професійної підготовки. Крім того, Німеччина, з регулярним введенням інновацій, посідає чільне місце серед країн-прогресорів і може бути орієнтиром для встановлення раціональних шляхів із питань професійної підготовки педагогічного персоналу у галузі освіти дорослих в Україні.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою статті є дослідження програм професійної підготовки магістрів у галузі освіти дорослих, розкриття особливостей організації навчального процесу та практичної підготовки магістрів-андрагогів.

ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальне на сьогодні явище продовженої освіти потребує поглиблення знань та професіоналізму педагогічного персоналу, які, в першу чергу, здобуваються під час базової освіти. Зауважимо, що формування кафедр освіти дорослих та впровадження в систему вищої освіти спеціальностей із підготовки педагогічного персоналу у галузі освіти дорослих у Німеччині спостерігаються з середини 60-х років ХХ ст. і розглядаються німецькими науковцями як важливий етап становлення професіоналізації андрагогіки [10, с. 19].

Аналіз сучасних літературних джерел показав, що існує низка досліджень, присвячених вивченню систем освіти дорослих за кордоном та сфер діяльності педагогічного персоналу у галузі освіти дорослих. Однак особливості професійної підготовки андрагогів досі недостатньо розкриті. Наукові дослідження стосовно різних аспектів освіти дорослих у зарубіжних країнах, зокрема стосовно професійної підготовки андрагогів, відображено у працях таких українських учених як: Л. Алексєєва, С. Архипова, Н. Бідюк, І. Литовченко, Л. Лук'янова, О. Огієнко. Значний інтерес становлять наукові праці німецьких учених – Р. Егетенмейєра (R. Egetenmeyer), Г. Греснера (G. Graeßner), С. Латтке (S. Lattke), П. Фаулстіша (P. Faulstich) та ін.

Вивчення проблеми академічної підготовки андрагогів у Німеччині здійснювалося такими методами дослідження: теоретичний аналіз літературних джерел і навчально-методичної документації, теоретична систематизація та узагальнення.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Внаслідок необхідності створення освітньої кваліфікаційної моделі, яка б забезпечувала основні компетенції та стандарти, необхідні для роботи в галузі освіти дорослих (далі ОД), а також гарантувала якість освітніх пропозицій, у Німеччині сформувалася базова двоступенева система підготовки педагогічного персоналу у галузі освіти дорослих: бакалаврат та магістратура. Сучасні освітні програми бакалаврських і магістерських спеціальностей ґрунтуються на базовій освітній програмі (Kerncurriculum), запропонованій Секційною комісією ОД Товариства педагогічних наук Німеччини (DGfE). Базова освітня програма для бакалаврських / магістерських педагогічних спеціальностей із профілем «Освіта дорослих / Продовжена освіта» створена для уніфікації освітніх процесів різних університетів, забезпечення високої мобільності та уможливлення взаєморозуміння випускників різних вузькопрофільних спеціальностей [5]. Сама назва програми свідчить про те, що в ній описані два цикли академічної підготовки педагогів у галузі освіти дорослих, які

зберігають принцип наступності. Ця програма не є абсолютним еталоном та не містить чітких вказівок щодо форм навчального процесу, а лише охоплює своїм змістом основний перелік навчальних блоків, які є необхідним мінімумом знань для випускників педагогічних спеціальностей із профілем «Освіта дорослих/Продовжена освіта». Структурна модель магістерської спеціальності за базовою освітньою програмою складається з п'яти блоків (педагогічні науки, професійна кваліфікація, освіта дорослих / продовжена освіта, додаткова спеціальність, магістерська робота) та передбачає 120 пунктів.

База даних пошукового сайту освітніх пропозицій Hochschulkompass.de у Німеччині налічує 17 університетських магістерських спеціальностей, які певним чином стосуються підготовки педагогічного персоналу у галузі освіти дорослих. Із них лише п'ять програм містять у своїй назві безпосередньо ключові слова «Освіта дорослих» або «Продовжена освіта». Усі наступні пропозиції у межах основної спеціальності педагогічних наук (Erziehungswissenschaft) мають лише спеціальний профіль або модуль, що стосуються цієї галузі та надають випускникам можливість працювати з дорослою аудиторією. Заслуговує уваги той факт, що у статті розглядаються зокрема спеціальності з ключовим словом «Освіта дорослих».

Підготовка педагогічного персоналу в галузі освіти дорослих за університетськими програмами спрямована на здобуття професіоналізму в межах визначених кваліфікаційних рамок. Під час навчання та практичних занять майбутні андрагоги опановують необхідні фахові, методичні та позафахові (соціальні, особистісні) компетенції, які є основою подальшого успішного здійснення їх професійної діяльності у якості викладача для дорослого населення. Постійний розвиток і здобуття зазначених і додаткових компетенцій надає змогу чинному андрагогу конкурувати за робоче місце та сприяє його визнанню як спеціаліста високого рівня. Досить широкий спектр компетенцій, що здобуваються впродовж академічної освіти, зумовлений багатогранністю професійних ролей та функцій андрагога, до яких належать: науково-дослідна праця, планування, навчання, керування, консультування, управління, аранжування, аналізування та оцінювання [6, с. 9]. При вивченні німецьких лексикографічних джерел встановлено, що до фахових компетенцій відносять, з одного боку, базові знання педагогіки та педагогічної термінології, знання процесу становлення освіти дорослих, обізнаність в освітніх процесах і процесах мислення дорослих та, з іншого боку, досить високий рівень світогляду і політичну підкованість.

При розгляді методичних компетенцій, можна підкреслити вміння змістовно і конструктивно планувати тренінги, здатність розробляти ефективні наукові техніки навчання, володіння методами активації участі у навчальному процесі та керування груповими процесами. Методичні компетенції накопичуються переважно під час практичної діяльності.

Соціальні компетенції – це якості особистості, які сприяють кращому налагоджуванню контактів з іншими людьми. До соціальних компетенцій зараховуються такі пункти: здатність вільного спілкування та взаємодії з людьми, емпатія, вміння спілкуватися на невербальному рівні та працювати у команді.

Самоусвідомлення, цілеспрямованість, дипломатія, екстравертизм, самовладання та вміння організувати, структурувати й аналізувати вважаються основними складовими самокомпетенції [6, с. 56–57].

Згідно з концепцією Болонської системи другим рівнем базової академічної освіти є магістратура, успішне закінчення якої надає поглиблені вузькопрофільні фахові знання. На основі аналізу університетських довідників були виявлені спільні

характеристики для програм магістерського рівня академічної освіти за спеціальністю «Освіта дорослих / Продовжена освіта» в німецьких університетах:

- 1) теоретичне та / або фахово-практичне поглиблене вивчення обраного фаху на основі знань, здобутих на бакалаврському рівні;
- 2) передумовами вступу є завершене навчання з отриманням освітньої кваліфікації бакалавра за спеціальністю «Педагогічні науки» або іншої прирівнюваної спеціальності, відповідність якої визначає спеціальна комісія та мінімальний прохідний бал 2,5–3;
- 3) дворічний термін навчання при повному навантаженні за кредитно-модульною системою, впродовж якого максимально можна набрати 120 кредитів;
- 4) проходження теоретичних курсів, дослідницької та практичної діяльності;
- 5) певні форми навчальної діяльності (лекції, семінари, практичні заняття, самостійна робота, колоквиуми);
- 6) написання магістерської роботи з обов'язковим відвідуванням колоквиуму;
- 7) отримання освітньої кваліфікації Магістра гуманітарних наук (M.A. – Master of Arts) при успішному завершенні навчання.

Яскравим прикладом якісної професійної підготовки педагогічного персоналу у галузі освіти дорослих є магістерська спеціальність «Освіта дорослих / Продовжена освіта» німецького університету ім. Отто Фрідріха у м. Бамберг. Навчання за спеціальністю забезпечується викладацьким складом кафедри андрагогіки (зараз Освіта дорослих), яка була створена у 70-х роках минулого століття і на сучасному етапі активно співпрацює зі світовими професорами цієї наукової галузі. Предметом вивчення практико-орієнтовної спеціальності «Освіта дорослих / Продовжена освіта» виступають основи та методи поведінки з дорослими учнями, методи передачі та презентації фахових знань, інституційні, правові й організаторські умови галузі освіти дорослих та, окрім цього, необхідні компетенції та ключові кваліфікації для здійснення подальшої успішної фахової діяльності. Випускники спеціальності повинні володіти основами педагогіки і ґрунтовними знаннями у галузі освіти дорослих, здатністю до самостійної наукової роботи, прикладними та професійними кваліфікаціями і також вмінням виконувати освітні, керівні, управлінські та організаторські функції [11, с. 5–6].

Передумовами вступу на магістерську спеціальність названого університету є:

- 1) шестисеместрове попереднє навчання у вищому навчальному закладі зі здобуттям освітньої кваліфікації та мінімальним прохідним балом 2,5;
- 2) передпрактика за фахом обсягом 225 год;
- 3) практика, підтверджена здачею відповідного модуля (обсягом мінімум 15 пунктів), компетенція емпіричних методів дослідження [11, с. 4].

Доцільно розглянути зміст та мету так званої «передпрактики» (Vorpraktikum), яка є обов'язковою умовою при вступі. Цей вид практики повинен здійснюватися в установах, угрупованнях або підприємствах, у яких проводиться навчання та робота з дорослими або у відповідних установах наукового дослідження. Основною метою передпрактики є остаточне визначення абітурієнта з професійним вибором. Проходження передпрактики підкріплюється написанням звіту про практику, який повинен бути змістовним, стилістично правильним та мати рефлексивний характер. У випадку відсутності передпрактики, як виняток, абітурієнт може бути зарахованим на навчання з умовою проходження її (паралельно з навчанням) не пізніше другого семестру [10, с. 4–5].

Аналіз модульного довідника спеціальності «Освіта дорослих / Продовжена освіта» Бамбергського університету показав, що навчальна програма з максимально

можливими 120 пунктами розділена на такі 4 навчальні блоки: «Педагогіка», «Освіта дорослих / Продовжена освіта», «Професійне орієнтування», «Магістерська робота». Протягом повного навчального циклу студентам необхідно скласти 13 модулів, 12 із яких – обов'язкові (Pflicht) та 1 – обов'язковий із можливістю вибору (Wahlpflicht).

У рамках навчального блоку «Педагогіка» вивчається 1 обов'язковий модуль із можливістю вибору та три обов'язкові модулі: «Норми та цілі, основи і історія виховання та освіти», «Емпіричні методи дослідження (збір інформації/ дослідження/ аналіз)», «Емпіричні методи дослідження (застосування)».

Другий навчальний блок «Освіта дорослих / Продовжена освіта» є найбільшим за обсягом та вміщує такі модулі: «Основні поняття та підходи в галузі освіти дорослих / продовженої освіти», «Основи, теорії та поле діяльності в галузі освіти дорослих/ продовженої освіти», «Сфери діяльності та компетенції в галузі освіти дорослих/ продовженої освіти», «Сфери діяльності та компетенції в галузі освіти дорослих/ продовженої освіти (продовження)», «Теорії, наукові підходи та рамкові умови в галузі освіти дорослих/ продовженої освіти», «Теорії, наукові підходи та рамкові умови в галузі освіти дорослих/ продовженої освіти (продовження)».

До складу третього навчального блоку «Професійне орієнтування» входять «Загальні фахово-кваліфікаційні компетенції в галузі освіти дорослих / продовженої освіти», «Загальні фахово-кваліфікаційні компетенції в галузі освіти дорослих / продовженої освіти (практика)».

Останній блок «Магістерська робота» містить лише один модуль з однойменною назвою [7]. При розгляді усього переліку модулів та їхніх характеристик чітко простежується кількісна перевага годин самостійної роботи над годинами аудиторної роботи. Усі предмети викладаються німецькою мовою, але володіння англійською мовою не нижче рівня B2 є наполегливою рекомендацією у зв'язку з необхідністю опрацювання великої кількості англійської фахової літератури. Перед початком навчання кожен магістрант повинен скласти індивідуальний план навчання з можливістю отримання 30 кредитів упродовж семестру.

Зауважимо, що навчальні плани університетів Німеччини відрізняються від українських. У модульному довіднику міститься перелік усіх необхідних модулів, які потрібно опрацювати впродовж чотирьох семестрів, при цьому кожен модуль містить рекомендацію, в якому семестрі його краще занести в індивідуальний план студента.

Цікавою рисою організації навчального процесу у Бамберзькому університеті є необхідність подання письмової заявки щодо участі у навчальній діяльності, оскільки семінари та практичні заняття мають кількісне обмеження щодо учасників.

Важливе значення у магістерській підготовці майбутніх андрагогів при університеті ім. Отто Фрідріха надається проходженню практики як можливості випробування власних педагогічних, дидактичних та організаторських дій. Відпрацювання практики загальним обсягом 240 год інтегровано в модуль «Загальні фахово-кваліфікаційні компетенції в галузі освіти дорослих / продовженої освіти» та рекомендовано здійснити якомога швидше після закінчення другого семестру. Практика повинна здійснюватися в педагогічних установах, об'єднаннях та підприємствах із навчальними і виховними функціями. Студенти обирають місце проходження практики або самостійно, враховуючи власні інтереси та досвід, або з переліку інституцій, запропонованих кафедрою. Для успішного здійснення практики необхідні угода про практику та закріплені керівник-консультант практики. Основною метою магістерської практики є ознайомлення з реальністю професійної діяльності в галузі освіти дорослих та випробування студентами уже здобутих андрагогічних знань. Позитивними аспектами

практики є підвищення мотивації студента та відкриття професійних перспектив. Після закінчення практики студенти готують доповідь рефлексивного характеру за такою схемою: особисті формулювання щодо вибору місця практики; опис установи, де здійснювалась практика; опис власної діяльності під час практики; науковий самоаналіз власних дій із використанням фахової літератури; власні успіхи практичного навчання; висновки щодо подальшого навчання та професійного становлення [8, с. 1–4; 9, с. 2–3]. Логічним завершенням академічної підготовки магістрів є підготовка магістерської роботи як певного доказу, що студент може самостійно за допомогою наукових методів здійснити дослідження в галузі освіти дорослих. Передумовами підготовки роботи є:

- 1) щонайменше 60 набраних кредитів;
- 2) письмове клопотання щодо призначення наукового керівника та визначення теми роботи. На підготовку магістерської роботи надається шість місяців у рамках модуля «Магістерська робота» з обов'язковим відвідуванням колоквиуму [11, с. 9–10].

За умови успішного складання усіх визначених програмою іспитів та належного захисту магістерської роботи, магістри отримують диплом із зазначенням освітньо-кваліфікаційного рівня «Магістр гуманітарних наук», додаток до диплома та рецензію на магістерську роботу.

Успішне завершення академічної освіти за спеціальністю «Освіта дорослих / Продовжена освіта» надає право випускникам працювати в галузі освіти з дорослими слухачами, обіймати керівні посади, а також займатися викладацькою діяльністю та розробкою навчальних програм. Магістри-андрагоги можуть працювати в народних школах, молодіжних освітніх угрупованнях, освітніх підприємствах, кваліфікаційних центрах, профспілках, партіях, при виробничому розвитку персоналу з дорослими різного віку, тобто і з молоддю, і з людьми середнього та похилого віку. Крім того, після отримання ступеня Магістра випускники мають право продовжувати навчання в аспірантурі і працювати над дисертаційною роботою.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз законодавчої бази Німеччини показав, що метою освіти майбутніх андрагогів є підготовка кваліфікованого фахівця, який повинен володіти глибокими знаннями в галузі освіти дорослих, чотирма основними фаховими компетенціями та практичним досвідом для успішної подальшої професійної діяльності. Формування фахових компетенцій забезпечується успішним вивченням магістерської програми, основою якої є Базова освітня програма для бакалаврських / магістерських педагогічних спеціальностей із профілем Освіта дорослих / Продовжена освіта Секційної комісії освіти дорослих Товариства педагогічних наук Німеччини (DGfE). При порівнянні програми, запропонованої Товариством педагогічних наук Німеччини, та навчальної програми Бамберзького університету було виявлено, що університетська програма повною мірою відповідає вимогам чотирьох блоків базової програми, оминаючи лише блок «Додаткова спеціальність». Результати дослідження показують, що магістерська спеціальність «Освіта дорослих / Продовжена освіта» університету ім. Отто Фрідріха у м. Бамберг є послідовною спеціальністю з незначним варіативним характером освітніх програм, що не дає можливості студентам обирати вузьку спеціалізацію. До позитивних характеристик спеціальності можна віднести надання важливого значення практичній підготовці магістрів. Теоретичний аналіз модульного довідника дав змогу окреслити змістовий компонент професійної підготовки андрагогів в університеті м. Бамберг. У рамках Болонського процесу у студентів спеціальності, з одного боку, існує певна свобода організації процесу професійної підготовки за рахунок самостійного

складання студентами навчального плану згідно з переліком навчальних дисциплін, з іншого боку, спостерігається досить велика кількість годин самостійної роботи. Після закінчення спеціальності, враховуючи ґрунтовну професійну підготовку, студентам відкривається широкий спектр професійної діяльності та працевлаштування. Окремі фрагменти здійсненого теоретичного дослідження академічної підготовки андрагогів у Німеччині можуть бути використанні вищими навчальними закладами України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бідюк Н. Магістерська підготовка як складова професійного становлення молодого дослідника: британський та український досвід / Н. Бідюк // Порівняльна професійна педагогіка. – 2014. – № 3. – С. 111–118.
2. Лук'янова Л. Професійна діяльність викладачів-андрагогів (зарубіжний досвід) / Л. Лук'янова // Порівняльна професійна педагогіка. – 2014. – №3. – С. 119–123.
3. Faulstich P. Flexibilität mit Risiko – nicht ohne Nebenwirkung. Situation und Perspektiven des Hauptfachs Erziehungs- und Bildungswissenschaft: Schwerpunkt Erwachsenenbildung [Elektronische Ressource] / P. Faulstich, G. Graeßner. – Art des Zugriffs : http://www.die-bonn.de/esprid/dokumente/doc-2005/graessner05_01.pdf.
4. Faulstich P. Vorschlag für Empfehlungen der Sektion Erwachsenenbildung der Deutschen Gesellschaft für ein Basiscurriculum EB / WB im Rahmen eines erziehungs- und bildungswissenschaftlichen Studiums mit dem Abschluss BA/MA [Elektronische Ressource] / P. Faulstich, S. Zeuner. – Erziehungswissenschaft: Zeitschrift. – 2005. – H. 30. – S. 35–43. – Art des Zugriffs: [http://www.dgfe.de/fileadmin/OrdnerRedakteure/Service/Zeitschrift Erziehungs-wissenschaft/EW_30.pdf](http://www.dgfe.de/fileadmin/OrdnerRedakteure/Service/Zeitschrift%20Erziehungswissenschaft/EW_30.pdf).
5. Kerncurriculum für konsekutive Bachelor – / Master-Studiengänge im Hauptfach Erziehungswissenschaft mit der Studienrichtung Erwachsenenbildung / Weiterbildung [Elektronische Ressource]. – Art des Zugriffs: [http://www.dgfe.de/fileadmin/OrdnerRedakteure/Stellungnahmen/2006 KCE EB-WB konsekutiv.pdf](http://www.dgfe.de/fileadmin/OrdnerRedakteure/Stellungnahmen/2006_KCE_EB-WB_konsekutiv.pdf).
6. Künzel K. Wegbegleiter in die Erwachsenenbildung. Ein Studientext von Studierenden für Studierende und Sympatisanten // K. Künzel, V. Keller. – Köln. – 2011. – 244 s.
7. Modulhandbuch. Masterstudiengang Erwachsenenbildung/Weiterbildung [Elektronische Ressource]. – Art des Zugriffs : <http://www.uni-bamberg.de/>.
8. Praktikum – Bereich Erwachsenenbildung/Weiterbildung: Allgemeine und Fachspezifische Hinweise. Masterstudiengang EBWB von Otto-Friedrich Universität Bamberg [Elektronische Ressource]. – Art des Zugriffs : <http://www.uni-bamberg.de>.
9. Praktikumsarbeit – Bereich Erwachsenenbildung / Weiterbildung: Allgemeine, formale und Fachspezifische Hinweise zur Abfassung. Masterstudiengang EBWB von Otto-Friedrich Universität Bamberg [Elektronische Ressource]. – Art des Zugriffs : <http://www.uni-bamberg.de>.
10. Schemmann M. Gestufte Studiengänge und Professionalisierung der Erwachsenenbildung / M. Schemmann, J. Wittroth // REPORT: Zeitschrift für Weiterbildungsforschung. – №4 (28). – 2005. – S. 19–28.
11. Studien- und Fachprüfungsordnung für den Masterstudiengang “Erwachsenenbildung/Weiterbildung” (Adult and Further Education) an der Otto-Friedrich-Universität Bamberg [Elektronische Ressource]. – Art des Zugriffs : <http://www.uni-bamberg.de>.
12. Walber M. BA / MA Studiengänge zu Erwachsenen / Weiterbildung // M. Walber, G. Graeßner. – Die Zeitschrift für Erwachsenenbildung. – 2007. – № 3. – S. 20–21.